

ว่าด้วยหลักนิติธรรม

On the Rule of Law

โกเมศ ขวัญเมือง¹ พระเทพปริยัติเมธี² พระครูธรรมธรรมาพร ปภัสสรโร³ สุกัญญาณัฐ อบสิณ⁴ และ
ไพศาล นาสุริวงศ์⁵

Gomes Kwanmuang, Phratheppariyattimethi, Phrakhrudhammathorn Sathaphorn
Pabhassaro, Sukanyanat Opsin and Paisan Nasuriwong

Received: August 16, 2022

Revised: December 27, 2022

Accepted: January 31, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิชานี้มุ่งศึกษาหลักนิติธรรม พบว่า หากพิจารณาตามแนวคิดดั้งเดิมของนักปรัชญาตะวันตก หลักนิติธรรมมีรากเหง้ามาตั้งแต่สมัยกรีกโบราณ จากข้อถกเถียงทางความคิดที่ว่า การปกครองที่ดีนั้นควรจะเป็นการปกครองด้วยสิ่งใด ระหว่างราชา-นักปราชญ์หรือด้วยกฎหมายที่ดี อริสโตเติล นักปรัชญาเมธีชาวกรีกได้สรุปว่า กฎหมายที่ดีเท่านั้นควรจะเป็นผู้ปกครอง และจากบทสรุปของอริสโตเติลนี้เองได้รับการพัฒนาจนกลายเป็นแนวคิดของนักกฎหมายมหาชนของ รัฐสมัยใหม่ในเวลาหลายพันปีต่อมา หลักนิติธรรมและการปกครองที่ดีนั้น ท่านศาสตราจารย์ อัลเบิร์ต เวนน์ ไคซีเย นักทฤษฎีรัฐธรรมนูญ ชาวอังกฤษ ได้นำแนวคิดของอริสโตเติลที่ว่ากฎหมาย ควรเป็นผู้ปกครองแทนคน โดยไคซีเยใช้คำเรียกการปกครองโดยกฎหมายว่า “หลักนิติธรรม” ซึ่งคำว่าหลักนิติธรรมนี้ได้ถูกนำไปบัญญัติไว้ในข้อบังคับของสภายุโรป ค.ศ. 1949 และอนุสัญญาว่าด้วยสิทธิมนุษยชนยุโรป ค.ศ. 1950 โดยมีการแปลคำว่าหลักนิติธรรมว่า “ความเป็นใหญ่ของกฎหมาย” ซึ่งหลักความเป็นใหญ่ของกฎหมายตามแนวคิดของไคซีเยนั้นยึดมั่นในหลักการสำคัญที่ว่า ไม่มีบุคคลใดอยู่เหนือกฎหมาย บุคคลทุกคนเท่าเทียมกันและทุกคนมีความเสมอภาคกันต่อหน้ากฎหมาย ธรรมดา และศาลปกติจะเป็นผู้พิทักษ์สิทธิของปัจเจกชนในสิ่งที่เรียกว่า “สิ่งที่เป็นของเอกชน” ซึ่ง

¹⁻⁵ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย; Mahachulalongkornrajavidyalaya University

เป็นหลักการพื้นฐานของระบบกฎหมายจารีตประเพณี (คอมมอนลอว์) ของอังกฤษ ที่แตกต่างจากการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของปัจเจกชนในระบบประมวลกฎหมายของประเทศภาคพื้นยุโรปซึ่งยึดถือหลักการที่ว่า รัฐธรรมนูญเป็นผู้พิทักษ์สิทธิเสรีภาพของปัจเจกชน ฉะนั้น หลักนิติธรรมและการปกครองที่ดีนั้นควรต้องให้กฎหมายอยู่สูงสุดและคนทุกคนมีความเสมอภาคกันต่อหน้ากฎหมาย โดยดำรงชีวิตอยู่ภายใต้หลักความคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชนโดยคำพิพากษาของศาล

คำสำคัญ: หลักนิติธรรม, ราชา-นักปราชญ์, หลักความเสมอภาคต่อหน้ากฎหมาย, ศาลปกติ

Abstract

This article focuses on the rule of law. According to the traditional ideas of Western philosophers, the rule of law had its roots in ancient Greece. From the argument that good governance should be governed by what? Between philosopher-king, or with good law. Aristotle, the Greek sage philosopher, concluded that only good law should govern. And it was from Aristotle's conclusions that it developed into the concept of public law of the modern state thousands of years later. For rule of law and good governance, professor Albert Wayne Daisy, a British constitutional theorist, brought Aristotle's idea that the law should govern instead of the people. Dicey used the term rule of law as "the rule of law", the term rule of law was included in the 1949 Regulations of the Council of Europe and the 1950 European Human Rights Convention. With the translation of the rule of law as "The greatness of the law", which the principle of the greatness of the law according to Daisy's concept was based on the important principle that no one was above the law. All persons were equal and all were equal before ordinary law and courts were usually the defenders of the rights of individuals in what was known as "private property" which was a fundamental principle of the British common law system, which was different from the protection of individual rights and liberties in the European code system, which was based on the principle that the constitution was the defender of the rights and liberties of the individual. Therefore, the rule of law and good governance should place the law supreme and all people equal before the law by living under the

principle of protecting the rights and liberties of the people by the judgment of the court.

Keywords: Rule of Law, Philosopher-King, Equality Before the Law, Normal Court

บทนำ

คำว่า Rule of Law หรือหลักนิติธรรมในภาษาไทยนั้น เมื่อสืบค้นไปทบทวนวรรณกรรมทางรัฐศาสตร์เล่มสำคัญของโลก ชื่อ “Republic” ที่เขียนโดยเพลโต (Plato, 384-322 ก่อนคริสตกาล) นักปราชญ์เมธีชาวกรีกแล้วพบว่า เพลโตได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการปกครองรัฐว่า “การปกครองที่ดีนั้น คือ การปกครองโดยราชา-นักปราชญ์ (Philosopher-King) ซึ่งเป็นถึงพร้อมด้วยความดี มีคุณธรรม มีความรู้ ความสามารถ ปกครองบ้านเมืองด้วยความถูกต้อง ชอบธรรม ประารถนาให้พลเมืองมีความสุข ความเจริญ”

ต่อมาเพลโตได้แต่งวรรณกรรมเกี่ยวกับรัฐในอุดมคติไว้อีกเรื่องหนึ่ง คือ “States Man” (ชาลวซ์ แสงศักดิ์, 2553) ซึ่งหนังสือเล่มนี้เห็นว่าเพลโตได้ผ่อนคลายความคิดเดิมที่ต้องการให้มีการจัดการปกครองโดยผู้ปกครองที่เป็นราชา-นักปราชญ์ลง เพราะเพลโตมีความเห็นว่าไม่อาจจะหาราชา-นักปราชญ์ได้ในความเป็นจริง เพลโตจึงเสนอแนวคิดว่าก็อาจจัดการปกครองในรูปแบบประชาธิปไตยได้เช่นกัน แม้ไม่อาจจะหาราชา-นักปราชญ์ได้ก็ตาม ในบั้นปลายของชีวิต เพลโตได้แต่งวรรณกรรมอีกเรื่องหนึ่งเกี่ยวกับผู้ปกครองรัฐ ในวรรณกรรมชื่อ “Laws” โดยเพลโตเสนอแนวคิดใหม่ที่ว่าสังคมใหม่อาจมีกฎหมายเป็นสิ่งสำคัญในการปกครองแทนที่ราชา-นักปราชญ์ เพราะการจะหาบุคคลที่เป็นราชา-นักปราชญ์นั้นเป็นไปได้ยากยิ่ง (วิชณู เครืองาม, 2526)

ในระยะเวลาต่อมา อริสโตเติล (384-322 ก่อนคริสต์ศักราช) สาธุศิษย์ของเพลโต ผู้ซึ่งได้รับการยอมรับว่าเป็นบิดาแห่งวิชารัฐศาสตร์ ได้สานต่อและขยายแนวความคิดของเพลโตว่าด้วยรัฐไว้ในหนังสือชื่อ “Politics” ว่า “การปกครองโดยกฎหมาย (The Rule of law) เป็นสิ่งที่พึงปรารถนามากกว่าการปกครองโดยมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นผู้ใดก็ตาม (The Rule of Law is preferable to that of any individual....) (Aristotle, 1995)

ต่อมา คำว่า Rule of law หรือหลักนิติธรรมได้ถูกอธิบายซ้ำอีกครั้งในยุคร่วมสมัย โดยนักนิติศาสตร์ชื่อก้องชาวอังกฤษ ศาสตราจารย์ อัลเบิร์ต เวนน์ ไดซี่ (Albert Venn Dicey: ค.ศ. 1835-1922) ซึ่งท่านได้กล่าวถึงคำว่า Rule of Law ไว้ในหนังสือชื่อ “ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการศึกษากฎหมายรัฐธรรมนูญ (An Introduction to the Study of the Law of the

Constitution) ซึ่งได้มีการนำเอาศัพท์คำว่า Rule of Law ไปกำหนดไว้ในข้อบังคับของสภายุโรป ค.ศ. 1949 (Statute of the Council of Europe) และอนุสัญญาว่าด้วยสิทธิมนุษยชนของยุโรป ค.ศ. 1950 (European Convention on Human Rights) ให้เป็นหลักพื้นฐานสำคัญที่บรรดาประเทศภาคีของสภายุโรปจะต้องเคารพและปฏิบัติตาม โดยมีการแปลคำว่า Rule of law เป็นภาษาฝรั่งเศสว่า “la prééminence du droit” หรือ “ความเป็นใหญ่ของกฎหมาย” (ชาญชัย แสวงศักดิ์, 2553)

“นิติธรรม” (Rule of Law) ในความคิดของอเล็กซิส เดอ ท็อกเกอร์วิลล์ (Alexis de Tocqueville) นักนิติศาสตร์ชาวฝรั่งเศสให้ความเห็นถึงหลักนิติธรรมของอังกฤษว่า “นิติธรรม” จะมีได้ เกิดขึ้นได้ก็แต่โดยผ่านการทำคำพิพากษาของศาลอังกฤษ และนิติธรรมตามระบบกฎหมายจารีตประเพณี (Common Law) ของอังกฤษนั้น นอกจากจะหมายถึง “ความเป็นใหญ่ของกฎหมาย (la prééminence du droit: Pre-eminence of law)” ในฐานะที่เป็นกฎเกณฑ์ในการใช้ชีวิตร่วมของพลเมืองในสังคมแล้ว ยังหมายถึง “ความเป็นใหญ่ของผู้พิพากษา” (Pre-eminence of Judge) อีกด้วย ในระบบกฎหมายอังกฤษนั้นเชื่อว่าภายใต้ “นิติธรรม” นั้น สถาบันศาลย่อมอยู่เหนือกว่าสถาบันทางปกครองอื่นทั้งปวง เพราะสถาบันศาลเป็นสถาบันหลักที่ให้ความคุ้มครองและประกันสิทธิส่วนบุคคล (Res Privata) (อเล็กซิส เดอ ท็อกเกอร์วิลล์ อ้างในวิภาวรรณ ตูยานนท์, 2563)

ในส่วนความเห็นของมองเตสกีเยอ (Montesquieu) นักปราชญ์ชาวฝรั่งเศสซึ่งเคยเดินทางไปศึกษา สังเกตระบบการเมืองการปกครองในอังกฤษเป็นเวลาถึง 18 เดือน ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับหลักนิติธรรมและบทบาทของศาลอังกฤษว่า “ในอังกฤษนั้นศาลเป็นองค์กรหลักที่เป็นผู้ให้หลักประกันต่อสิทธิเสรีภาพของคนอังกฤษ และการคุ้มครองสิทธิส่วนบุคคลนั้นเป็นภารกิจที่ผูกพันผู้พิพากษาที่ชาวอังกฤษให้ความสำคัญกว่าประโยชน์สาธารณะ” (ชาญชัย แสวงศักดิ์, 2553) และคำว่า ประโยชน์สาธารณะหรือสิ่งที่เป็นของสาธารณะนี้ ในภาษาละตินตรงกับคำว่า Res Publica วลีภาษาละตินคำนี้แปลตรงตัวว่า สิ่งที่เป็นสาธารณะหรือเรื่องของประชาชน (Lewis and Short Latin-English Dictionary, 1879) เรื่องของสาธารณะ (Res Publica) นี้ เน้นแนวคิดจากแนวคิดของหลักกฎหมายโรมานอ-เยอรมันนิค (เยอรมันนิค) (Romano-Germanic Law) นี้เป็นรากฐานของระบบกฎหมายซีวิล ลอว์ (Civil Law System) ของประเทศภาคพื้นยุโรป

ด้วยเหตุผลข้างต้นทำให้ ศาสตราจารย์ เอลิซาเบธ ซอลเลอร์ (Professor Elisabeth Zoller) นักนิติศาสตร์ชาวฝรั่งเศส อาจารย์ผู้สอนกฎหมายแห่งมหาวิทยาลัยปารีส ได้เน้นย้ำให้เห็นอีกครั้งหนึ่งว่า “นิติธรรม” ของอังกฤษนั้นจึงมีความหมายไม่ตรงกับ “นิติรัฐ” ของประเทศในภาคพื้นยุโรป (สหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี สาธารณรัฐฝรั่งเศส เป็นต้น) กล่าวคือ นิติธรรมตาม

ระบบกฎหมายอังกฤษนั้นมีรากฐานจากกฎหมายจารีตประเพณีของชนเผ่าดั้งเดิมที่อาศัยอยู่ในเกาะอังกฤษ (เช่น พวกแองโกล-แซกซอน (Anglo-Saxon) พวกจูตส์ (Jutes) และพวกเดนิส (Denish) กฎหมายจารีตประเพณีอังกฤษตามระบบคอมมอน ลอว์ (Common law System) นั้น มุ่งเน้นการคุ้มครอง “Res Privata” : สิ่งที่เป็นของเอกชน” (Lewis and Short Latin-English Dictionary, 1879) อันเป็นรากฐานของหลัก “นิติธรรม (Rule of Law)” (Soller, E., 2006)

ในส่วนที่เกี่ยวกับแนวความคิดเกี่ยวกับการปกครองโดยกฎหมาย การคุ้มครองประโยชน์สาธารณะ การคุ้มครองประโยชน์ของเอกชนตามแนวความคิดของนักปราชญ์ในยุคสมัยต่าง ๆ นั้น ผู้เขียนขอพิจารณาแนวคิดของนักปราชญ์ตั้งแต่ยุคกรีกจนถึงยุคร่วมสมัยปัจจุบัน ตามลำดับดังนี้

แนวความคิดของเพลโต (Plato: 428-347 ก่อนคริสต์ศักราช)

เพลโต ได้เผยแพร่แนวความคิดเกี่ยวกับ “รัฐในอุดมคติ” ของท่านไว้ในวรรณกรรมชื่อ “Republic” ในวรรณกรรมเล่มนี้ เพลโตได้เสนอแนวความคิดเรื่อง อุดมรัฐ (Ideal State) ว่า การสร้างรัฐที่ดีที่สุดขึ้นมาสมควรมีการปกครองในลักษณะใด ซึ่งเพลโตได้อธิบายถึงรัฐที่ดีอันเป็นรัฐในอุดมคติของท่านว่ามีลักษณะ (Shorey, P., 1939) ดังนี้

- 1) รัฐที่ดีที่สุดคือรัฐที่มีความยุติธรรมเป็นหัวใจหลัก ซึ่งคนในรัฐทุกคนต่างทำหน้าที่ของตน โดยไม่ก้าวร้าวหน้าที่ซึ่งกันและกัน
- 2) รัฐที่ดีต้องให้ราชา-นักปราชญ์ (Philosopher-King) ซึ่งเป็นผู้ทรงปัญญา รู้ซึ่งถึงความจริง เป็นผู้ปกครอง เพราะการเมืองเป็นศิลปะอย่างหนึ่ง ดังนั้น ผู้ที่จะรู้ซึ่งและเข้าถึงศิลปะแห่งการเมืองได้นั้นจะต้องเป็นผู้ที่มีความรอบรู้อย่างดีเลิศ และในการปกครองนั้นจะต้องใช้ความรู้ในหลักการปกครองด้วย ซึ่งผู้ทรงปัญญาก็สามารถที่จะเรียนรู้ได้โดยใช้เหตุผล
- 3) เพลโตเชื่อว่านักปราชญ์เท่านั้นที่จะมีความรู้ ความสามารถเพียงพอที่จะเป็นผู้ปกครอง และนำความยุติธรรมมาสู่รัฐได้
- 4) รัฐในอุดมคติอาจจะปกครองในระบอบราชาธิปไตย (Monarchy) หรืออภิชนาธิปไตย (Aristocracy) ก็ได้ ขึ้นอยู่กับจำนวนผู้ปกครอง ถ้าปกครองโดยราชา-นักปราชญ์ (Philosopher-King) เพียงองค์เดียวก็เป็นราชาธิปไตย แต่ถ้าปกครองโดยคณะบุคคลชั้นสูงก็กลายเป็นอภิชนาธิปไตย
- 5) เมื่อในรัฐอุดมคติมีผู้ปกครองที่เป็นราชา-นักปราชญ์ ซึ่งเน้นอยู่ที่มีความรอบรู้ เฉลียวฉลาดอย่างดีเลิศแล้ว ความจำเป็นในเรื่องการมีกฎหมาย (Laws) ก็จะมีหมดไป

ต่อมาในช่วงกลางของชีวิตเพลโต ได้แต่งวรรณกรรมอีกเรื่องหนึ่งชื่อ “รัฐบุรุษ (Statesman)” ในหนังสือเล่มนี้เพลโตยอมรับว่าความคิดเกี่ยวกับรัฐในอุดมคติในวรรณกรรมชื่อ “Republic” ของท่านนั้น บุคคลที่เป็นราชา-นักปราชญ์นั้นเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยากยิ่ง จึงควรมอง คลายเงื่อนไขของผู้ปกครองลงบ้าง เช่น ถ้าหากไม่อาจหารราชา-นักปราชญ์ (Philosopher-King) มา จัดการปกครองแบบราชาธิปไตยได้ก็อาจจะจัดการปกครองในระบอบประชาธิปไตย (Democracy) ได้เช่นกัน (Plato: statesman, translated by Fowler, H.N. & Lamb, W.R.M., 1925)

ในช่วงบั้นปลายชีวิต เพลโตได้แต่งวรรณกรรมเรื่องสุดท้ายชื่อ “กฎหมาย (Laws)” โดย เพลโตเสนอแนวความคิดใหม่ที่ว่าอาจมีสังคมแบบใหม่ซึ่งมีกฎหมายเป็นสิ่งสำคัญในรัฐแทนที่ราชา-นักปราชญ์ เพราะราชา-นักปราชญ์นั้นหาได้ยาก (วิชฌู เครื่องงาม, 2526)

แนวความคิดของอริสโตเติล (Aristotle: 284-322 ก่อนคริสต์ศักราช)

อริสโตเติล สานุศิษย์ของเพลโต ซึ่งเป็นผู้ได้ชื่อว่าเป็นบิดาแห่งวิชารัฐศาสตร์และมี อิทธิพลต่อการพัฒนาของกฎหมายมหาชนในยุคต่อมา ซึ่งท่านได้อรรถาธิบายความหมายเกี่ยวกับรัฐ การกำเนิดรัฐ รูปแบบการปกครองของรัฐ ต่อยอดแนวความคิดเกี่ยวกับรูปแบบการปกครองของเพล โตได้ละเอียดไว้ในวรรณกรรมเล่มสำคัญ ชื่อ “การเมือง (Politics)” (วิชฌู เครื่องงาม, 2526)

จากการศึกษาของอริสโตเติลซึ่งได้ทำการศึกษาถึงรูปแบบการปกครองของนครรัฐกรีก โบราณ (Ancient Greek Polis) 158 นครรัฐ อริสโตเติลพบว่า รูปแบบการปกครองของกรีกโบราณ แบ่งเป็น 2 รูปแบบใหญ่ แต่ละรูปแบบจะมีชื่อแตกต่างกันไปแล้วแต่ว่าจะจัดการปกครองโดยใคร เพื่อใคร ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 6 รูปแบบย่อย ดังนี้ (อมร รักษาสัตย์และคณะ, 2543)

ตารางที่ 1 รูปแบบการปกครองของนครรัฐกรีกโบราณ

จำนวนผู้ปกครอง	ปกครองเพื่อประโยชน์ของ	
	ของส่วนรวม	ของส่วนตัวหรือพวกพ้อง
คนเดียว	ราชาธิปไตย (Monarchy)	ทรราชย์ (Tyranny)
คณะบุคคล	อภิชนาธิปไตย (Aristocracy)	คณาธิปไตย (Oligarchy)
ประชาชน	มัชฌิมาธิปไตย (Polity)	ประชาธิปไตย (Democracy)

อริสโตเติลเห็นว่าการปกครองแบบมัชฌิมาธิปไตย (Polity) หรือทางสายกลาง อันเป็น การปกครองโดยมีทั้งคนจน คนรวย (อภิชน) ร่วมกันปกครอง อันเป็นการประนีประนอมระหว่าง หลักเสียงข้างมาก หลักเสรีภาพ และหลักการยึดถือคุณค่าของทรัพย์สินเข้าด้วยกัน จึงเป็นรูปแบบที่

ดีที่สุดแก่ประเทศ และจะทำให้เกิดวิถีชีวิตที่ดีที่สุดแก่คนหมู่มาก (Aristotle Politics, cited by Ebenstein, W., 1957)

ในส่วนของความเห็นเกี่ยวกับหลักการปกครองภายในรัฐโดยกฎหมายหรือหลักนิติธรรมนั้น อริสโตเติลได้นำแนวความคิดของเพลโตที่ได้กล่าวถึงไว้ในหนังสือชื่อ “กฎหมาย (Laws)” มาขยายเพิ่มเติมว่า “การปกครองโดยกฎหมายเป็นสิ่งที่พึงปรารถนามากกว่าการปกครองโดยมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นผู้ใดก็ตาม (...The Rule of Law is preferable to that of any individual...) และหลักนิติธรรมหมายความว่าพลเมืองทุกคนอยู่ภายใต้กฎหมาย (Rule of law implies that every citizen is subject to the law) (ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนศานต์, 2541)

แนวความคิดเกี่ยวกับการจำกัดอำนาจของผู้ปกครองโดยกฎหมายของนักปราชญ์กรีกได้ตกทอดไปยังนักปรัชญาโรมัน เช่น ชิเซโร (Marcus Tullius Cicero: 106-43 ปีก่อนคริสต์ศักราช) ซึ่งได้รับอิทธิพลทางความคิดจากเพลโตและอริสโตเติล ซึ่งชิเซโรได้อรรถาธิบายเพิ่มเติมถึงเรื่องความเป็นใหญ่ของกฎหมายว่าหน้าที่ของผู้ปกครองนั้นก็คือการตระหนักว่าตนเป็นตัวแทนของรัฐและจะต้องเคารพกฎหมาย (ซาญชัย แสงศักดิ์, 2553) ต่อมาใน “สมัยกลาง” (Middle Ages: ศตวรรษที่ 5-ศตวรรษที่ 15 ค.ศ. 476 ตั้งแต่อาณาจักรโรมันล่มสลายจนถึง ค.ศ. 1453) ภายใต้อิทธิพลของคริสต์ศาสนา มีแนวคิดที่ว่าผู้ปกครองจะต้องอยู่ภายใต้กฎหมาย แต่กฎหมายที่ศาสนจักรอ้างถึงนั้นจะต้องเป็นกฎหมายที่ได้แรงบันดาลใจมาจากพระเจ้า (God) ตามทฤษฎีเทวสิทธิ์ (Divine Right theory) กฎหมายที่มาจากพระเจ้าเป็นเจ้านั้นย่อมอยู่เหนือกฎหมายที่กษัตริย์ตราขึ้น ในสมัยกลางนั้นยึดถือว่ากฎหมายและรัฐแยกออกเป็นคนละส่วนกัน ซึ่งต่างจากในสมัยกรีกและโรมันที่ยึดถือว่ากฎหมายและรัฐมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน แต่ในอังกฤษซึ่งใช้ระบบกฎหมายคอมมอน ลอว์ มีแนวความคิดว่ากฎหมายและรัฐแยกจากกันต่างหาก (ซาญชัย แสงศักดิ์, 2553) และยึดถือหลักที่ว่าผู้ปกครองต้องอยู่ภายใต้กฎหมายของประเทศซึ่งเป็นกฎหมายสูงสุดที่อยู่เหนือกษัตริย์และจำกัดพระราชอำนาจของกษัตริย์ ดังกรณีที่เกิดขึ้นในอังกฤษ ในปี ค.ศ. 1215 อันเป็นรัชสมัยของพระเจ้าจอห์น แห่งอังกฤษ (King John of England: 1166-1216) ซึ่งพระเจ้าจอห์นทรงถูกบังคับจากเหล่าบรรดาขุนนาง (Barons) ให้ทรงลงพระนามาภิไธยในมหากฎบัตร (Magna Carta) หรือมหากฎบัตรแห่งเสรีภาพ (Magna Carta Libertatum) ซึ่งเป็นกฎหมายที่จำกัดพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์และรับประกันสิทธิเสรีภาพของพลเมืองชาวอังกฤษ ดังที่ปรากฏชัดเจนในมาตรา 39 ของ Magna Carta ที่บัญญัติไว้ว่า “เสรีชนย่อมมิอาจจะถูกจับกุม หรือจองจำ หรือยึดทรัพย์ หรือสิทธิหรือกลายเป็นอาชญากร หรือถูกเนรเทศหรือทำลายล้างไม่ว่าด้วยวิธีใด ๆ เว้นแต่จะมีคำตัดสินที่เป็นธรรมจากคณะลูกขุนหรือด้วยกฎหมายของแผ่นดิน”

หลักนิติธรรมในรัฐธรรมนูญแห่งสหรัฐอเมริกา ค.ศ. 1787

ก่อนการแก้ไขเพิ่มเติมรัฐธรรมนูญแห่งสหรัฐอเมริกา ค.ศ. 1787 นั้น รัฐธรรมนูญฉบับนี้มีเพียง 7 มาตรา ซึ่งเป็นบทบัญญัติที่กล่าวถึงเฉพาะฝ่ายนิติบัญญัติ (มาตรา 1) ฝ่ายบริหาร (มาตรา 2) ฝ่ายตุลาการ (มาตรา 3) ความสัมพันธ์ระหว่างมลรัฐ (มาตรา 4) การแก้ไขเพิ่มเติมรัฐธรรมนูญ (มาตรา 5) หลักความเป็นกฎหมายสูงสุดของรัฐธรรมนูญ (มาตรา 6) และการให้สัตยาบันรัฐธรรมนูญ (มาตรา 7) ไม่มีบทบัญญัติว่าด้วยการรับรองคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของบุคคลไว้แต่อย่างใดเลย

จากข้อโต้แย้งประการสำคัญของฝ่ายคัดค้านร่างรัฐธรรมนูญเมื่อครั้งมีการยกร่างรัฐธรรมนูญแห่งสหรัฐอเมริกาในปี ค.ศ. 1787 ที่ว่าร่างรัฐธรรมนูญไม่มีบทบัญญัติที่เป็นการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของบุคคล ทำให้ในขั้นตอนดำเนินการเพื่อให้มีการให้สัตยาบันร่างรัฐธรรมนูญนั้น หลายมลรัฐเรียกร้องให้มีการเพิ่มเติมบทบัญญัติที่เป็นการรับรองสิทธิและเสรีภาพของบุคคลไว้ในรัฐธรรมนูญ ครั้นเมื่อรัฐสภาที่จัดตั้งขึ้นตามรัฐธรรมนูญ จึงได้มีการพิจารณาร่างบทบัญญัติรัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมที่คุ้มครองและรับรองสิทธิและเสรีภาพของบุคคล โดยมี James Madison ในฐานะสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร เป็นผู้เสนอร่างดังกล่าว โดยมีการเสนอแยกเป็น 17 ฉบับ เพื่อให้สะดวกต่อการพิจารณา เพราะหากฉบับใดไม่ผ่านความเห็นชอบในขั้นตอนใดก็ตกไปเฉพาะฉบับนั้น ซึ่งสภาผู้แทนราษฎรให้ความเห็นชอบทั้ง 17 ฉบับ ในขณะที่วุฒิสภาให้ความเห็นชอบเพียง 12 ฉบับ และเมื่อนำ 12 ฉบับ ไปขอความเห็นชอบจากมลรัฐ ปรากฏว่ามลรัฐทั้งหลายให้ความเห็นชอบเพียง 10 ฉบับ จึงกลายเป็นรัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติม ฉบับที่ 1 ถึง 10 เรียกรัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมทั้ง 10 ฉบับนี้ว่า “Bill of Rights” ซึ่งได้รับอิทธิพลจาก “มหากฎบัตร (Magna Carta)” และ “พระราชบัญญัติว่าด้วยสิทธิ ค.ศ. 1689 (Bill of Rights)” ของอังกฤษ ซึ่งถือว่า Bill of Rights ของสหรัฐอเมริกาตามรัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติม ฉบับที่ 1 ถึงฉบับที่ 10 เป็นบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญที่รับรองและคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของบุคคล ทั้งนี้ การแก้ไขเพิ่มเติมดำเนินการแล้วเสร็จในปี ค.ศ. 1991 (มานิตย์ จุมปา และคณะ, 2552)

รัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมฉบับที่ 5 ได้ให้สิทธิแก่บุคคลที่จะได้รับความคุ้มครองจาก “หลักนิติธรรม (Rule of Law)” แต่ตัวบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมฉบับที่ 5 ไม่ใช่คำว่า “หลักนิติธรรม” แต่ผู้ร่างรัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมรัฐธรรมนูญแห่งสหรัฐอเมริกาฉบับที่ 5 โดย James Madison เลือกที่จะใช้คำว่า “หลักศุภนิติกระบวนการ (Due Process of Law)” แทนคำว่า “หลักนิติธรรม” ตามอย่างอังกฤษ ดังที่บัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมฉบับที่ 5 ซึ่งบัญญัติไว้ว่า

รัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติม ฉบับที่ 5

“บุคคลใดจะถูกพิจารณาตีความผิดอาญาที่มีโทษประหารหรือความผิดอาญาที่น่าอับอายไม่ได้ เว้นแต่คณะลูกขุนใหญ่จะได้แจ้งเป็นลายลักษณ์อักษรหรือชี้ขาดเป็นลายลักษณ์อักษรให้มีการดำเนินคดีนั้นได้ ยกเว้นคดีที่เกิดขึ้นในกองทัพบกหรือกองทัพเรือ หรือในทหารกองหนุน เมื่ออยู่ในหน้าที่ทหารในเวลาแห่งสงครามหรือมีอันตรายสาหัส บุคคลใดจะถูกพิจารณาพิพากษาหรือลงโทษในความผิดเดียวกันซ้ำอีกไม่ได้ บุคคลใดจะถูกบังคับให้การที่เป็นโทษแก่ตนเองในคดีอาญาใด ๆ ไม่ได้ บุคคลใดจะถูกจำกัดสิทธิในชีวิต เสรีภาพหรือทรัพย์สิน โดยปราศจากหลักศุภนิติกระบวนการไม่ได้ บุคคลใดจะถูกยึดทรัพย์สินเพื่อใช้สำหรับสาธารณะโดยปราศจากการจ่ายค่าทดแทนที่เป็นธรรมไม่ได้”

รัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมฉบับที่ 5 ได้ให้สิทธิแก่บุคคลที่จะได้รับการคุ้มครองจากหลักศุภนิติกระบวนการ (Due Process of Law) ซึ่งเป็นหลักการที่มีกำเนิดมาตั้งแต่ยุคสมัยที่อังกฤษมีการบัญญัติมหากฎบัตร (Magna Carta: 1215) ในสมัยพระเจ้าจอห์นแห่งอังกฤษ (King John of England: ค.ศ. 1166-1216) ซึ่งมหากฎบัตรได้จำกัดอำนาจกษัตริย์อังกฤษในการลงโทษบุคคลใด ๆ โดยกษัตริย์จะลงโทษบุคคลได้ต่อเมื่อเป็นไปตามที่กฎหมายกำหนดไว้ โดยหลักการนี้มีพื้นฐานมาจากแนวคิดที่ว่า รัฐจะกระทำการใดตามอำเภอใจของตนไม่ได้ แต่ต้องกระทำการใด ๆ อย่างยุติธรรมตามกฎหมายที่กำหนดไว้

โดยหลักศุภนิติกระบวนการนี้มีสาระหรือเนื้อหาที่สำคัญ 2 ประการ ได้แก่

ประการแรก กระบวนการในการที่บุคคลใดจะถูกทำให้สูญเสียชีวิต เสรีภาพ สิทธิประโยชน์ในทรัพย์สิน จะต้องดำเนินการไปอย่างยุติธรรม รัฐและเจ้าหน้าที่ของรัฐจะต้องดำเนินการตามกระบวนการที่ยุติธรรมทั้งกระบวนการทางแพ่งและทางอาญา เพื่อเป็นการปกป้องคุ้มครองสิทธิของประชาชนจากการใช้อำนาจของรัฐ (Procedural Due Process) ซึ่งได้รับการคุ้มครองภายใต้รัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมฉบับที่ 5 โดยรัฐและเจ้าหน้าที่ของรัฐจะถูกบังคับให้ต้องผูกพันที่จะต้องดำเนินกระบวนการต่าง ๆ ตามมาตรฐานที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญที่รับรองสิทธิเสรีภาพของบุคคล เช่น การพิจารณาตีความต้องกระทำโดยมีคณะลูกขุน การได้รับการสันนิษฐานไว้ก่อนว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ รัฐมีหน้าที่นำเสนอพยานหลักฐานแสดงต่อลูกขุนและศาลให้เห็นอย่างสิ้นสงสัยว่าจำเลยในคดีอาญาเป็นผู้กระทำความผิด (Beyond a Reasonable Doubt) เป็นต้น

ประการที่สอง บุคคลมีสิทธิที่จะใช้สิทธิเสรีภาพพื้นฐานต่าง ๆ โดยปราศจากการแทรกแซงของรัฐโดยปราศจากเหตุผลที่เหมาะสมและยุติธรรม โดยกฎหมายที่รัฐตราขึ้นมาเพื่อกำหนดความประพฤติของบุคคลนั้น ต้องเป็นกฎหมายที่มีเนื้อหาไม่ละเมิดต่อสิทธิขั้นพื้นฐานของ

บุคคลที่รัฐธรรมนูญรับรองไว้ (Substantive Due Process) ซึ่งได้รับการคุ้มครองภายใต้รัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมฉบับที่ 5 (มานิตย์ จุมปา และคณะ, 2552)

จากการศึกษาถึงสาระสำคัญ 2 ประการ ของหลักศุนิติกะบวนอย่างละเอียดแล้ว จะเห็นว่าสาระสำคัญของหลักศุนิติกะบวนดังกล่าวข้างต้นเป็นสาระสำคัญของหลักนิติธรรมซึ่งต่างก็ตั้งอยู่บนพื้นฐานความคิดเรื่อง *ความเป็นใหญ่ของกฎหมาย (Pre-eminence of law) ทำนองเดียวกัน*

แนวความคิดเกี่ยวกับ “หลักนิติธรรม” ของศาสตราจารย์ อัลเบิร์ต เวนน์ ไตซีย์ (Professor Albert Venn Dicey)

ในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ศาสตราจารย์ทางกฎหมายแห่งมหาวิทยาลัย Oxford อัลเบิร์ต เวนน์ ไตซีย์ (Albert Venn Dicey) ซึ่งเป็นผู้เสนอความคิดเรื่อง “อำนาจอธิปไตยของรัฐสภา (Parliamentary sovereignty) ขึ้น เพื่อสรุปวิวัฒนาการของระบบกฎหมาย ระบบการเมืองของอังกฤษที่ทำให้รัฐสภาของอังกฤษเป็นศูนย์กลางขับเคลื่อนและพัฒนาระบบการเมืองอังกฤษให้มีความมั่นคง พร้อมกันนั้น ไตซีย์ได้ย่อนหยิบยกคำว่า “หลักนิติธรรม” ที่เคยถูกกล่าวในสมัยกรีกโบราณโดยอริสโตเติลขึ้นมาปรับใช้ในบริบทของระบบกฎหมายอังกฤษร่วมสมัย (Contemporary British law system) “ภายใต้หลักความเป็นใหญ่ของกฎหมาย” อันเป็นอัตลักษณ์เฉพาะของระบบกฎหมายคอมมอน ลอว์ แบบอังกฤษ ซึ่งหลักนิติธรรมตามแนวคิดของไตซีย์นี้อาจแยกคุณลักษณะออกได้เป็น 3 หลัก ด้วยกัน (ชาญชัย แสวงศักดิ์, 2553) คือ หลักความชอบด้วยกฎหมาย (Principle of legality) หลักความเสมอภาคต่อหน้ากฎหมาย (Principle of equality before the law) และ หลักการคุ้มครองสิทธิของปัจเจกชนโดยศาล (Principle of the protection of individual rights by the courts) มีรายละเอียดดังนี้

1. หลักความชอบด้วยกฎหมาย

หลักนิติธรรมนั้นปฏิเสธและไม่ยอมรับการใช้อำนาจอดุลพินิจ (Power of Discretion) อำเภอใจ (Arbitrarily) หรือเอกสิทธิ์ (Prerogative) ของรัฐบาล แต่หลักนิติธรรมรับรองความสูงสุดของกฎเกณฑ์ทางกฎหมายที่ศาลได้กำหนดไว้ในคำพิพากษาหรือกฎเกณฑ์ที่กำหนดไว้ตามพระราชบัญญัติที่รัฐสภาตราขึ้น ฉะนั้นการที่บุคคลใดจะถูกลงโทษ ถูกจำกัดสิทธิเสรีภาพ ถูกประหารชีวิต หรือถูกระทบกระเทือนในทรัพย์สินของตน ก็ต่อเมื่อมีคำพิพากษาของศาลเท่านั้น *ไม่มีบุคคลคนใดที่จะถูกลงโทษโดยอาศัยความอำเภอใจ หรือดุลพินิจของรัฐบาลได้*

2. หลักความเสมอภาคต่อหน้ากฎหมาย

หลักนิติธรรมในข้อนี้หมายความว่า *ไม่มีบุคคลใดอยู่เหนือกฎหมาย* (No Person is above the Law) บุคคลทุกคนไม่ว่าจะมีฐานะหรือตำแหน่งอะไรย่อมอยู่ภายใต้กฎหมายธรรมดา (the Ordinary Laws) ของอังกฤษ และอยู่ในอำนาจพิจารณาพิพากษาของศาลธรรมดาปกติ (the Ordinary Courts) ของอังกฤษ ไคซีร์ย้าว่าในอังกฤษไม่มีศาลพิเศษที่บังคับใช้กฎหมายพิเศษดังเช่น ศาลปกครองอย่างในสหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี หรือสาธารณรัฐฝรั่งเศส ซึ่งมีอำนาจพิจารณาพิพากษาคดีปกครองที่มีหน่วยงานทางปกครองหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐเป็นคู่กรณี

3. หลักการคุ้มครองสิทธิปัจเจกชนโดยศาล

ในประเทศภาคพื้นทวีปยุโรปสิทธิเสรีภาพของปัจเจกชนได้รับการรับรองและคุ้มครองโดยรัฐธรรมนูญที่เป็นลายลักษณ์อักษร (Written Constitution) แต่ในอังกฤษนั้น *หลักนิติธรรม* หมายความว่าสิทธิเสรีภาพสิทธิของปัจเจกชนได้รับการรับรองโดยคำพิพากษาของศาล (ชาลส์ แสงศักดิ์, 2553) ในอังกฤษนั้นสิทธิเสรีภาพของปัจเจกชนจะเกิดขึ้นได้จริงก็ต่อเมื่อปัจเจกชนขอรับการเยียวยาความเสียหายโดยฟ้องคดีต่อศาล ซึ่งไคซีร์เห็นว่าหลักกฎหมายคอมมอน ลอว์ของอังกฤษที่เกิดจากคำพิพากษาของศาลย่อมพิทักษ์คุ้มครองสิทธิเสรีภาพของปัจเจกชนได้ดีกว่าบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญที่เป็นลายลักษณ์อักษรของประเทศที่ใช้ระบบกฎหมายแบบ Civil Law

แนวความคิดเกี่ยวกับหลักนิติธรรมสมัยใหม่ของศาสตราจารย์โจเซฟ ราช (Professor Joseph Raz)

สำหรับแนวความคิดสมัยใหม่เกี่ยวกับหลักนิติธรรมนั้น ท่านศาสตราจารย์โจเซฟ ราช (Professor Joseph Raz: ค.ศ. 1939-ปัจจุบัน) นักปราชญ์ด้านกฎหมายและการเมืองชาวอิสราเอล ได้เสนอแนวความคิดเกี่ยวกับหลักนิติธรรมไว้ในหนังสือชื่อ “หลักนิติธรรมและคุณธรรมของนิติธรรม (The Rule of law and its virtue) ซึ่งโจเซฟ ราช ได้อธิบายขยายหลักนิติธรรมออกเป็นแนวทางปฏิบัติของรัฐภายใต้กฎหมายของรัฐ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้ (Raz, J., 1977)

1. กฎหมายทั้งหลายต้องเป็นไปเพื่อให้มีผลต่อการกระทำข้างหน้ามากกว่ามีผลย้อนหลัง อันเป็นการอธิบายถึงหลักประกันสิทธิเสรีภาพของประชาชนตาม “หลักกฎหมายไม่มีผลย้อนหลัง (Principle of the law has no retroactive effect)” ซึ่งโจเซฟ ราช ได้ขยายความเรื่องนี้ในรายละเอียดว่า

1.1 เน้นหลักการห้ามมิให้องค์กรนิติบัญญัติตรากฎหมายให้มีผลย้อนหลังไปในทางที่ทำให้เกิดความรับผิดทางอาญา ต่อการกระทำอย่างหนึ่งอย่างใดและห้ามมิให้มีผลย้อนหลังเพื่อกำหนดโทษที่มีอยู่ให้สูงขึ้น

1.2 ห้ามมิให้ผู้พิพากษาใช้กฎหมายอาญาให้มีผลย้อนหลังเพื่อลงโทษบุคคล

1.3 หากมีผลย้อนหลังไปในทางที่เป็นประโยชน์ต่อผู้เกี่ยวข้อง ในกรณีนี้ไม่มีข้อห้ามแต่อย่างใด

2. *ความเป็นอิสระของตุลาการจะต้องได้รับความคุ้มครอง* ซึ่งหมายถึง การปฏิบัติหน้าที่ของตุลาการผู้พิพากษาต้องมีความเป็นอิสระโดยไม่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลไม่ว่าทางตรงหรือทางอ้อมจากบุคคลหรือองค์กรอื่นใด และมีความเป็นกลางด้านการยุติธรรม (Impartiality in Justice) ถือว่าเป็นหลักการสำคัญพื้นฐานของรัฐที่ปกครองโดยหลักนิติธรรม

3. *หลักความยุติธรรมและหลักตามธรรมชาติควรได้รับการรักษาไว้* โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิทธิของประชาชนที่จะได้รับการพิจารณาคดีที่เป็นธรรม

บทสรุป

หลักนิติธรรมตามที่ถูกเขียนได้พรรณานั้นทำให้เราเข้าใจและทราบว่าหลักนิติธรรมเป็นรากฐานสำคัญ (Main Grassroot) ของระบบประชาธิปไตยของประเทศที่ใช้ระบบกฎหมายจารีตประเพณี (Common Law) แบบอังกฤษ ซึ่งหลักนิติธรรมนั้นแสดงออกโดยหลักสำคัญ 3 ประการคือ (1) *ฝ่ายบริหารไม่มีอำนาจลงโทษบุคคลใดได้โดยอำเภอใจ* เว้นแต่เป็นกรณีที่มีการละเมิดกฎหมายอย่างชัดแจ้ง และเป็นการลงโทษที่เป็นไปตามกระบวนการปกติของกฎหมายธรรมดา (Ordinary laws) ต่อหน้าศาลสามัญประจำแผ่นดิน (Ordinary Courts of the Land) (2) *ไม่มีบุคคลใดอยู่เหนือกฎหมาย* ไม่ว่าบุคคลเหล่านั้นจะมีฐานะทางสังคม (Social Status) เช่นใด บุคคลทุกคนไม่ว่าจะเป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐหรือบุคคลธรรมดาอยู่ภายใต้กฎหมายธรรมดา (Ordinary Laws) และภายใต้ศาล (Ordinary Court) อย่างเดียวกัน และ (3) *สิทธิเสรีภาพของประชาชนนั้นย่อมเป็นผลพวงจากคำวินิจฉัยของศาล* มิใช่เกิดจากการรับรองคุ้มครองเป็นพิเศษไว้ในบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญ ดังเช่นในหลักนิติรัฐตามระบบกฎหมายซีวิล ลอว์ แบบประเทศในภาคพื้นยุโรป (สาธารณรัฐฝรั่งเศส สหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี)

ในบทสรุปสุดท้ายจึงอาจกล่าวได้อย่างหนักแน่นว่า “หลักนิติธรรมนั้นเป็นรากแก้วของระบอบประชาธิปไตย” เพราะการยึดถือ ยึดมั่น และปฏิบัติหลักนิติธรรมนั้นย่อมก่อให้เกิดความเสมอภาค ความเท่าเทียมกันของบุคคล เมื่อสังคมมีความเสมอภาคย่อมนำมาซึ่งสังคมที่มีความ

ยุติธรรม และความยุติธรรมย่อมนำมาซึ่งความสันติสุขให้เกิดขึ้นในสังคม อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของระบอบประชาธิปไตยเสรีนิยมนั่นเอง

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการเขียนบทความเกี่ยวกับหลักนิติธรรมนั้น ผู้เขียนเห็นว่าควรค้นคว้าเขียนถึงความคล้ายคลึง ความแตกต่างของแนวความคิดอันเป็นบ่อเกิด และหลักการปลีกย่อยของหลักนิติธรรมและหลักนิติรัฐ เพื่อก่อให้เกิดองค์ความรู้ที่ลึกซึ้งรอบด้านยิ่งขึ้น อันจะเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิชากฎหมายมหาชนต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนศานต์. (2541). *หลักนิติธรรม รวมบทความเรื่องในโอกาสครบรอบ 90 ปี ศาสตราจารย์สัญญาธรรมศักดิ์*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ชาญชัย แสวงศักดิ์. (2553). *กฎหมายมหาชน ความเป็นมา ทฤษฎี และหลักการที่สำคัญ*. กรุงเทพฯ: วิญญูชน.
- มานิตย์ จุมปาและคณะ. (2552). *รัฐธรรมนูญแห่งสหรัฐอเมริกา: คำอธิบายเรียงมาตราพร้อมคำพิพากษาศาลฎีกา*. กรุงเทพฯ: วิญญูชน.
- วิชณุ เครืองาม. (2526). *เอกสารการสอนชุดวิชากฎหมายมหาชน หน่วยที่ 9: ปรัชญารากฐานในกฎหมาย*. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- อมร รักษาสิทธิ์ และคณะ. (2543). *ประชาธิปไตย อุดมการณ์ หลักการและแบบอย่างการปกครองหลายประเทศ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- Alexis de Tocqueville. (2563). *Democracy in America / De la democratie en Amerique*. (วิภาวรรณ ตวยานนท์, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- Aristotle. (1995). *Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Eberstein, W. (1957). *Political Thinkers. Plato to the present*. New York: Holt Rinehart.
- Fowler N. Harold and Lamb W.R.M., tran. (1925). *Plato, with an English translation*. Mass: Harvard University Press.
- Lewis and Short. (1879). *Latin-English Dictionary*. New York: Harper and Brothers.
- Raz, J. (1977). The Rule of Law and its virtue. *Law Quarterly Review*, 93(2), 195-211.

Shorey, P. (1939). Platonism Ancient and Modern. *Studies: An Irish Quarterly Review*, 3(28), 109.

Soller, E. (2006). *Introduction au droit public*. Paris: Dalloz.